

A személyiség nyomában. Átváltozás-történetek. Karinthy Frigyes és Krúdy Gyula egy-egy elbeszélésének értelmezése

1.1 Az emberi személyiség bonyolult, összetett, sokrétű jelenség; nem meglepő, hogy az elmúlt évezredek irodalmának egyik visszatérő motívuma az önmegismerés, a lélek birodalmának felfedezése. Az önmagát kutató, vizsgáló, önmagával viaskodó én bemutatása különös hangsúlyt kap a 19. és 20. század irodalmában. Az a felismerés, hogy az ember nem feltétlenül az, aminek hiszi magát, vagy — és ez a kérdés másik vetülete — nem csak az, aminek hiszi magát, ősrégi. Klasszikus példa Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiája. Központi problémává azonban csak a 19. században — a felvilágosodást követő időszakban — válik az önmegismerés, az énazonosság kérdése: művelődéstörténeti szakszóval élve a *romantika* korában, történettudományi megközelítésben az árutermelés és a pénzgazdálkodás általánossá válásának időszakában.

1.2. Kérdés, mikor válik fontossá, olykor megkerülhetetlenné ugyanez a probléma az *egyén* számára. Mikor, az egyéniség fejlődésének melyik szakaszában tudatosan bennünk a személyiség bonyolult, összetett természete, ellentmondásos jellege. Annyi bizonyos — a fejlődéslélektan, a szociálpszichológia kutatási eredményei és az irodalomórák tapasztalatai is ezt mutatják —, hogy a gimnáziumi tanulmányok zárószakaszába lépő tanulók számára izgalmas, fontos és vonzó témáról van szó. Talán nem véletlen, hogy míg tizenhat éves korban, a hagyományos, négyéves gimnázium második osztályában tanult *Az arany virágcserep* a tanulók egy részétől idegen kérdést vet föl, a negyedik osztály tananyagában szereplő *Az átváltozás* általában szinte mindenkit megérint. A személyiség titkait vizsgáló-boncolgató tananyagrészt ezért is került irodalomtanítási programunk befejező szakaszába.

1.3.1. *A személyiség nyomában* című modul három részből épül föl. Az első rövid szociálpszichológiai kalandozás, melynek során a tanulók olyan alapfogalmakkal ismerkednek meg többé-kevésbé részletesen, mint a személyi-

ség, a szerepek, ezek viszonya, a szerepelvárás és a szerepteljesítmény stb. (E fogalmak egy részét a program korábbi szakaszain — az alsó középiskolában — már érintettük, így például első megközelítésben a *Kisfiúk és nagyfiúk* című anyag részben, valamivel részletesebben pedig a *Beavatás* című modulban.) Mivel *A személyiség nyomában* többek között éppen a szerepek és a személyiség bonyolult, összetett viszonyrendszerét vizsgálja, az említett fogalmak alaposabb megismerésére feltétlenül szükség van. Az alábbiakban bemutatásra kerülő elemzések könnyebb alkalmazhatósága kedvéért e „kalandozás” egy részletét idézem a tankönyvből. Kiindulópontnak G. W. Allport *A személyiség kialakulása* című könyvének egy részletét választottam.

„Kövessük csak az apát, amint reggel elmegy otthonról, hogy kötelességet teljesítse. Ezeknek a kötelességeknek némelyike az apai szerep szempontjából esetleges. Nemsokára a kórházba ér, ahol orvosként működik. Viselkedésének irányítását azonnal az orvos szerepe veszi át (míg apai szerepe lappangva tovább él). Délben egy klub ebédjén elnököl; itt újabb szociális rendszer új szerepelvárásaival kell szembenéznie. Ezután elmegy, hogy meglátogassa idős édesanyját, akinél megszokott fiúszerepének megfelelően viselkedik. Kikapcsolódást keresve tekecsapatát látogatja meg — itt a sportszervezeti tagságának megfelelő szerepet játssza. Vacsoraidőben újból családjához érkezik vissza; lappangó apai szerepe ismét uralkodóvá válik.” (Allport, 1985. 202.)

Feladat:

Beszélgétek meg az órán, mit jelent a fenti szöveg „szociális rendszer” és „szerepelvárás” kifejezése! Helyezzétek át Allport családapa-figuráját magyarországi környezetbe! Kövessétek végig egy nap szerepjátékait különféle foglalkozású és életkorú embereknél!

A fentiek alapján talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a személyiség nem valami egységes és oszthatatlan jelenség, hanem — kis leegyszerűsítéssel — különféle helyzetekből adódó *szerepelvárásoknak* megfelelően kialakított szerepek összessége. A különböző szerepek közül hol az egyik, hol a másik válik uralkodóvá, az adott helyzet szerepelvárásának megfelelően. A szerepelvárások nyilván a személyiségen kívüli világ (a társadalom, a szociális rendszer) elvárásai, melyeket kulturális hagyományok, szokások stb. határoznak meg. Az, hogy az adott szerepelvárásra az egyén hogyan reagál, azaz hogyan értelmezi a szerepet, egyáltalán elfogadja vagy elutasítja, az már a személyiség belső jegyeitől, állandó vagy éppen alkalmi, pillanatnyi jellegzetességeitől függ (képességek, vérmérséklet, pillanatnyi hangulat, értékrend stb.).

Ennek a bonyolult — és sok esetben nem is tudatos — döntési és választási folyamatnak eredményeképpen reagál valamilyen módon a személyiség a szerepelvárásra. Ez a reagálás — melyet a lélektan *szerepteljesítménynek* nevez — a teljes elfogadástól a teljes elutasításig terjedhet. A szerep és a személyiség viszonya a következő ábrán foglalható össze vázlatosan.

a szociális rendszer előírásai	SZEMÉLYISÉG	viselkedés a szociális rendszerben
szerepelvárás →	szerepelfogadás vagy szerepelutasítás	→ szerepteljesítmény
	↑ képességek, vérmérséklet stb.	

Természetes, hogy minél bonyolultabb egy közösség élete, minél több helyzetben jelenik meg az egyén, annál több szerepelvárással találja magát szemben, következésképp annál több esetben kell meghatároznia szerepteljesítményét. Az is nyilvánvaló, hogy e szerepek közepette meg kell őriznünk bizonyos állandó személyiségjegyeket, ellenkező esetben a személyiség egymásnak ellentmondó szerepek halmazává eshet szét. A szerepelvárásokhoz való feltétel nélküli alkalmazkodás éppúgy a személyiség torzulásához vezethet, mint állandó elutasításuk. Az utóbbira a későbbiekben látunk még példát. Az előbbi típusba tartozó esetek valóságos tárházát nyújtják Anton Pavlovics Csehov (1860—1904) elbeszélései.

Feladatok:

1. Olvasd el a szöveggyűjteményben Csehov *Kaméleon* című írását! Minek a hatására és hányszor változik meg a rendőrfelügyelő álláspontja a történet során? Hogyan változik ezzel együtt magatartása, stílusa, a többi szereplőhöz (figurához) való viszonya? Mi irányítja Ocsumelov szerepváltozásait?
2. Természetes, hogy nem minden szerepelvárásnak felel meg az ember szívesen. Sok esetben úgy érezzük, az elvárások korlátozzák személyiségünket, mivel nem mindig tehetjük azt, amihez éppen kedvünk van. Keress példát saját életedből olyan szerepelvárásokra, amelyeknek nem szívesen teszel eleget! Beszéljétek meg az órán, vajon melyik életkorra (életkorokra, életszakaszokra) jellemző az, hogy viszonylag kevés sze-

repelvárásnak kell megfelelnünk és mikor szaporodnak föl a — sok esetben kényszerűen vállalt — szerepek!

A személyiség és a szerepek viszonya, sokrétű kapcsolatrendszere sok irodalmi alkotás lényeges, sokszor uralkodó motívuma. Úgy is fogalmazhatunk: az irodalmi művek egy részének középpontjában éppen ennek a problémának a vizsgálata, elemzése áll. Az alábbiakban ilyen művek néhány típusával ismerkedünk meg.

1.3.2. A második anyagrész alcíme *A kétlelkű ember*. Ebben olyan művek — elsősorban novellák — olvasása, értelmezése és — a hermeneutikai értelemben vett — alkalmazása és kritikája szerepel, amelyek a személyiségben rejlő kettős én kérdésével foglalkoznak (Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél* — első fejezet, *Házi dolgozat*, Karinthy Frigyes: *Találkozás egy fiatalemberrel*). Mivel a program problémacentrikus moduljai két fókusz (egy poétikai és egy szociálpszichológiai-, etikai- vagy eszmetörténeti) köré épülnek, a novellaelemzések során felhasználhatók a korábban tanult elemzési módszerek, modellek, pl. a *szegmentum-szekvencia analízis*, a novellák *problémamegoldásként*, *ellentétpárok rendszereként* vagy *állapotváltozásként* való értelmezése (*Kisfiúk és Nagyfiúk*, *Beavatás*). E modellek a későbbiek során is alkalmazhatók (vö.: 2. 3.1.). Az *Esti Kornél*-novella és a *Találkozás egy fiatalemberrel* jó alkalmat nyújt egy-egy Kosztolányi- és Karinthy-verssel való egybevetésre is. (*Boldog, szomorú dal*; *A gyermek mostanában nyugtalan*).

1.3.3. A harmadik egység az *Inkognitó, átváltozás, szerepcsere* alcímet kapta. Ennek történetpoétikai áttekintést nyújtó bevezető részét idézem az alábbiakban.

A személyiség nyomában haladva eddig olyan művekkel találkoztunk, melyekben az emberben lakó kettős én, az ember — többé-kevésbé természetes — kétlelkűsége, a személyiséget megnyilvánító szerepek bonyolult viszonyrendszere jelent meg közös tartalmi-témabeli (tematikai) jegyként. A téma földolgozása során különböző, szerkezetükben, ábrázolásmódjukban eltérő műveket ismertünk meg, a személyiség és a szerep, illetőleg a szerepek kettőssége azonban mindvégig jelen volt e művekben. Mondhatni, e novellák meghatározó motívuma volt a két szerep egyidejű jelenléte és szembesülése (*Találkozás egy fiatalemberrel*), összekapcsolódása, újraegyesülése (*Esti Kornél*). A *Házi dolgozat* azt az állapotot mutatta be, amikor a szerepváltás, egy új szerep megtanulása-elfogadása folyamatában egy ideig együtt él a személyiségben a régi és az új szerep, szemben állva — sőt, harcban állva — egymással.

A személyiség és a szerep, szerepek kapcsolata más típusú történetek-

ben is megjelenik. Jól ismert az a modell, melyben egy figura — szándékosan vagy akaratán kívül — valaki *más* képében jelenik meg, olyan szerepet vállal, amely valaki máshoz kötődik, másvalakinek a megszkott, elfogadott szerepe. Attól függően, hogy ez a másvalaki a történetben szereplő figura vagy sem, hogy a szerepcseré a főszereplő *akaratától független*, esetleg éppen *akarata ellenére* történik vagy pedig *szándékos*, a modell egymástól eltérő változatai különböztethetők meg. A közös motívum az *inkognitó*, az *álarc*, a *szerepcseré*.

Feladat:

Idézzetek fel olvasmányaitokból ehhez hasonló történeteket és beszéljétek meg, melyik milyen típusba sorolható!

Az esetek — történetek — egy részében a szerepcserének csupán dramaturgiai funkciója van. Jellegzetes vígjátéki megoldás például úr és szolga, úrnő és szolgáló szerepcseréje, melynek célja általában a szerelmes hűségéről való megbizonyosodás vagy valamilyen tréfa stb. Közismertek azok az uralkodó-történetek — például Mátyás királyról szóló mesék, anekdoták —, amelyekben a főhős egyszerű közembernek öltözve elvegyül az emberek között, és általában leleplez vagy megleckéztet egy gonosztevőt, igazságot szolgáltat és így tovább. (A fenti két típussal te is találkoztl az olvasott komédiákban, illetve az anekdotákat, anekdotikus novellákat földolgozó anyagrészen.)

Az ilyen inkognitó-történeteken belül külön csoportot alkotnak azok, amelyekben az álarc valamilyen oknál fogva rajta marad viselőjén, a felvett szerepből az eredetibe való visszatérés lehetősége — időlegesen vagy végleg — megszűnik, az új, többnyire kényszerű szerep állandósul. Ezekben a történetekben a szerepcseré több mint egyszerű dramaturgiai fogás: maga az *átváltozás* a történet egyik legfontosabb — sok esetben a legfontosabb — mozzanata.

Az inkognitó-motívum ősi eredetű, ősforrását valószínűleg a *mágia* körül kellene kutatnunk. A motívum már az ókori irodalomban fontos szerephez jut. A görög mitológia számos története épül szerepjátékra, szerepcserére — gondoljunk például Európé elrablásának történetére, melyben a főisten, Zeusz bika képében ragadja el a tíruszi király leányát. Az inkognitó-motívum több helyen felbukkan a homéroszi eposzokban is. Az *Íliászban* Akhilleusz fegyverzetét magára öltve, az ő képében jelenik meg — és esik el — a harcban Patroklosz. Halála kulcsfontosságú szerepet kap a műben: a sértett hős ennek hatására tér vissza a harcba. Az *Odüsszeia* zárórészében, a kalandok hosszú sora — tízévi bolyongás — után Odüsszeusz koldus képében tér haza, hogy így, álruhában

kiismerhesse az otthoni helyzetet és megbizonyosodva Pénelopé hűségéről, leszámolhasson a haszonleső kérőkkel, majd leszakítva álarcát ismét Ithaka királyaként foglalja el trónját. Inkognitó-történetek tekinthető bizonyos szempontból Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiája is, bár ott a személyiség és a szerepek viszonya jóval bonyolultabb. A görög-latin mitológia szinte minden átváltozás-történetét fogja össze és dolgozza föl hatalmas eposzában, a *Metamorphoses*ben (Átváltozások) a latin költő, Publius Ovidius Naso (i. e. 43.—i sz. kb. 17.). Regényben földolgozott átváltozás-történettel is találkozunk az ókor irodalmában. Lucius Apuleius (kb. 124—180.) római író *Az aranyszamár* című regényének főhőse egy Lucius nevű ifjú, aki egy varázskénőcs segítségével madárrá akar változni. Az átváltozás azonban nem úgy sikerül, ahogy elképzei: madár helyett számárrá változik. Kalandok és viszontagságok során megy keresztül számár formájában, míg végül Izisz istennő segítségével visszanyeri emberi alakját. (Nem véletlen, hogy a regény később *Metamorphoses* címen terjedt el.) A számárrá változás motívumát alkalmazza William Shakespeare (1564—1616) is *Szentivánéji álom* című színjátékában.

Az átváltozás jellegzetes *mesemotívum*. A mesékben két típusa szerepel különös gyakorisággal. Az egyiket *pozitív átváltozás*nak nevezhetjük: ebben a mesehős saját akarata következtében változik át valami vagy valaki mássá, s így szabadsága kiteljesül. A másik típusban — nevezhetjük *negatív átváltozás*nak — a hős akarata ellenére, többnyire valamely más szereplő (varázsló, boszorkány) akaratából változik át, s a visszaváltozáshoz egy újabb figura (szereplő, szer, varázsigé stb.) megjelenése szükséges.

Feladat:

Az átalatok ismert mesékből keressetek példát az átváltozás mindkét típusára!

2.1. Az átváltozás-történetek vizsgálatát Wilhelm Hauff (1802—1827) német író híres meséje: *A gólyakalifa* olvasásával kezdjük, amely a két fentebb említett típus kombinációjának tekinthető. Mivel az irodalomtanításnak ebben a szakaszában jóval több önállóan elvégzendő feladatot kapnak a tanulók, a mesét az alábbi feladatsor alapján otthon dolgozzák föl. Megoldásaikat az órán természetesen megbeszéljük.

Feladatok:

Olvasd el a szöveggyűjteményben Hauff meséjét, majd válaszolj az alábbi kérdésekre:

1. Milyen szabályai vannak az át- és visszaváltozásnak a történetben?
2. Ismersz-e más mesékből másféle átváltozás-szertartásokat? Milyen tárgyakhoz, szavakhoz, tettekhez kötődik az át- és visszaváltozás itt és más történetekben?
3. Milyen hibát követnek el a szereplők, amiért bűnhődniük kell? Hibának tartod-e azt, amit elkövetnek? Jogos-e a büntetés?
4. Hogyan fogadják az emberek az új uralkodót, Mizrát és hogyan az újra megkerült kalifát?
5. Mi a szerepe a szerelmi szálnak a történetben? Elősegíti vagy hátráltatja a kalifa és a nagyvezír visszaváltozását?
6. Elfogadod-e azt az álláspontot, hogy a történet a kétféle átváltozás-modell kombinációja? Ha igen, bizonyítsd be! Ha nem, cáfold meg az állítást!

A mese földolgozása során olyan modellhez jutunk, amely a legtöbb hasonló történet esetében alkalmazható. Az átváltozás oka, indítéka a legtöbb esetben — csakúgy, mint itt — a kíváncsiság, az át- és visszaváltozásnak meghatározott szabályai vannak, a szereplő(k) valamilyen hibát követ(nek) el, ami késlelteti vagy megghiúsítja visszaváltozásukat stb. Ezt a modellt később a Karinthy- és a Krúdy-novella értelmezésekor is alkalmazzuk majd.

A Hauff-történet azért tekinthető a két modell kombinációjának, mert a hősök — a kalifa és a nagyvezír — ugyan saját akaratukból változnak golyává, azonban akaratuk ellenére vall kudarcot visszaváltozási kísérletük. Ugyanez érvényes — mint látni fogjuk — a később vizsgálandó két mű esetében is.

2.2. A Hauff-mese alapján kidolgozott átváltozás-modellt először Karinthy Frigyes *Harun al Rasid utolsó kalandja* című novellájával vetjük össze. A történet színhelye szintén Bagdad, főhőse szintén kalifa. Nem csak a magyar történelem alakjairól keletkezett olyan legenda, amely szerint az uralkodó szívesen vegyült el alattvalói között álruhában. Harun al Rasid (763—800) bagdadi kalifa is híres volt szerepjátékairól, legalábbis így tartja a legenda. Ez ihlette meg Karinthy Frigyest az uralkodó utolsó kalandjának megírására.

A novella sok szempontból hasonlatos az átváltozás-történetekhez. Az átváltozás-modell legfontosabb elemei azonban *módosult* formában jelennek meg benne. Alapvető eltérés, hogy hiányzik a *varázslat fantasztikus mozzanata*. Ennek következménye, hogy a főszereplő nem változik át a hagyományos módon — pl. állattá —, csak abban az értelemben, hogy más *szerepet*, ezzel együtt más külsőt, magatartást, szokásokat stb. vesz föl. Az átváltozás-modell legfontosabb elemeit a tankönyv alábbi táblázata tartalmazza. A hasonlóságok és eltérések számbavételéhez a Hauff-mese modellje alkalmazható.

Feladat:

A következő táblázatban az átváltozás-modell fontosabb elemeit tüntetjük föl és ezekhez rendeltük hozzá *A gólyakalifa* megfelelő cselekmény-mozzanatait. Írd be a táblázat üres helyeire a *Harun al Rasid utolsó kalandja* megfelelő figuráit, cselekményelemeit!

A modell elemei	<i>A gólyakalifa</i> cselekménymozzanatai	<i>Harun al Rasid...</i> cselekménymozzanatai
1. indíték	kíváncsiság	
2. eszközök	por, varázsige	
3. hiba	nevetés	
4. következmény	a varázsige elfelejtése	
5. visszaváltozás feltétele	varázsige és meghajlás	

A táblázat természetesen többféleképpen is kitölthető. Megoldásaitokat hasonlítsátok össze és vitassátok meg az órán!

Az átváltozás indítéka ebben az esetben is a kíváncsiság, eszköze az álruha. Harun al Rasid a szerelem hatására belefeledkezik szerepébe, azonosul vele, hiszen a szerep sikereket hoz neki mind a komédiázás, mind a szerelem terén. Ebben az értelmezésben a szerepbe való belefeledkezés felel meg az átváltozás-modell *hibájának*. A szereppel való teljes azonosulás azonban veszélyes. (Ezt a veszélyt Harun al Rasid már az utolsó kaland előtt felismerte, a motívum már korábban felbukkan a történetben.)

A Karinthy-novellában az átváltozás, a szerepcsera megfordíthatatlan folyamatnak bizonyul. A szerepváltást nem sikerül meg nem törtéنتté tenni, az átváltozás azonosulássá válik. Ebből a szempontból mindegy, hogy az egykori kalifa milyen konkrét foglalkozásokat űz. A lényeg az, hogy nem kalifa többé, hanem közember. A visszaváltozás tárgyi feltétele is szerepel a Karinthy-novellában (az otthon felejtett gyűrű). Ám ennek inkább csak dramaturgiai funkciója van (ti. az, hogy a kalifát ne is ismerhessék föl az örök). A visszaváltozás igazi akadály a *közember szerepével való azonosulás*.

A személyiségben lakozó kettős én, a kíváncsiság és az örök mosztalgia más szerepek megélésére, álarcok viselésére veszélyeket rejt magában, az átváltozás visszafordíthatatlan folyamattá válhat. Erre példa Krúdy Gyula soron következő novellája is.

2.3.1. Az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* szintén átváltozás-történet. A hasonlóságok számbavétele mellett azonban itt talán még több tanulsággal szolgálhat a modelltől való eltérés vizsgálata.

Az eddig elemzett vagy említett átváltozás-történetekben közös vonás, hogy az átváltozás vagy szerepcseré (szerepjáték) indítéka a kíváncsiság, s hogy a szerzők e motívum bemutatásával, elemzésével nem sokat törődtek: az átváltozás motívációja csak jelzésszerűen épült be a szövegbe. Ha ezeket a történeteket *problémamegoldásként* értelmezzük, arra a következtetésre juthatunk, hogy maga az átváltozás (szerepcseré) pusztán a probléma megoldásának (a cél elérésének) az eszköze, a konfliktus előkészítője, az eseménysor elindítója. A tetőpont (illetve fordulópont) a visszaváltozás bekövetkezése vagy be nem következése, a végkifejlet pedig — ennek megfelelően — az alaphelyzet (kiinduló állapot) visszaállítása (*A gólyakalifa*) vagy végleges megszűnése, az átváltozás visszafordíthatatlanná válása (*Harun al Rasid utolsó kalandja*).

Ha *állapotváltozásként* értelmezzük ezeket a történeteket, akkor a kiinduló állapot (eredeti szerep: SZ¹) és az átváltozás utáni állapot (felvett szerep: SZ²) szempontjából vizsgáljuk a záró állapotot, amely vagy az egyikkel, vagy a másikkal azonos, illetve ezek egyikének variációja. Az elbeszélés pillérei a különböző állapotok, illetve az ezeknek megfelelő szerepek:

SZ¹>SZ²>SZ¹
 illetve SZ¹>SZ²>SZ² (a, b, c...)

Az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című elbeszélés témája maga az átváltozás folyamata: a kiinduló és a záró állapotot összekötő eseménysor az átváltozás lépéseit, mozzanatait követi nyomon. Az otthoni feldolgozást segítő feladatsor a következő:

Feladatok:

1. Az elbeszélés bevezető részében (1—2. bekezdés) háromszor fogalmazódik meg az újságíró halálos ítélete. Keresd meg ezeket a szövegrészeket! Melyik kétértelmű és miért?
2. Hogyan jellemezhető az ezredes az alábbi szempontok alapján:
 - a) Mi jellemzi társadalmi helyzetét?
 - b) Mi az ezredes jellegzetes (természetes) környezete?
 - c) Sorold föl kedvenc ételeit?
3. Az újságíróról ugyanezeket a jellemzőket (társadalmi helyzet, környezet, ételek) nem tudjuk megállapítani. Tudjuk azonban, mit gondol minderről az ezredes. Jellemezd az újságírót az ezredes szavaival (társadalmi helyzete, jellegzetes környezete, jellegzetes ételei, itala)!

4. Készíts listát azokról az ételekről, amelyeket az ezredes a párbaj délutánján elfogyaszt megjelenésük sorrendjében:

1.
2.
3.
4.
5.

Milyen tendencia érvényesül ebben a sorrendben?

5. Kiből tevődik össze az Arabs Szürke törzsközönsége?

- a) Hogyan csoportosíthatók a vendégek foglalkozás szempontjából?
- b) Hogyan csoportosíthatók fogyasztás szempontjából (kik, mit isznak általában?).

6. Mit iszik az ezredes? Miért furcsa ez?

7. Mi jellemzi az ezredes öltözkését? Szokásos ruháját hordja-e?

8. Kinek, minek vagy milyen embernek véli az ezredest

- a) a hentesné,
- b) a kocsmárosné,
- c) János?

9. Felismeri-e valaki az ezredest? Ha igen, ki és vajon miért?

10. Az ezredes mindvégig olyan ételeket és italokat fogyaszt, amelyekről azt gondolja, ezek az újságíró jellegzetes ételei, italai. Mi az, ami nem illik bele ebbe a sorba?

11. Gyűjtsd össze azokat a kifejezéseket, amelyekkel az ezredes az újságírót illeti! Milyen vélekedést tükröznek ezek a szavak?

12. Körülbelül mennyi idő telik el aközött, hogy az ezredes belép a hentesüzletbe és hogy rágyújt a szivarra?

2.3.2.1. Az elemzés során először az átváltozás folyamatát vizsgáljuk. Az elbeszélés nyilvánvalóan értelmezhető állapotváltozásként, mint minden átváltozás-történet. Ebben az esetben a kiinduló állapot a párbaj két résztvevőjének jellemzőivel írható le. E jellemzők (megszokott környezet, ételek stb.) között jelentős távolság, társadalmi szintkülönbség van. A jellegzetes figurák (szereplők, helyszínek, tárgyak) szembeállíthatók egymással; az ezredes társadalmi helyzetét meghatározó figurák megfeleltethetők az újságíró társadalmi helyzetét jellemző figuráknak. Ez a szembeállítás, megfeleltetés rendre meg is valósul az elbeszélésben, többnyire az ezredes tudatában, szavaiban.

Feladat:

Egészítsd ki a táblázatot a fenti értelemben. Mi minek felel meg az ezredes, illetve az újságíró világában? (Ne felejtss el ugyanakkor, hogy ez utóbbiról csak az ezredes elképzeléseit ismerjük, a valóságot nem!)

osztriga
.....	olcsó bor/sör
.....	veres terítékű asztal
Denise grófnő
.....	disznóhúsmaradék
ezüsttálca

A kiinduló állapot nemcsak a párbaj két résztvevőjének társadalmi helyzetével és az ebből fakadó jellemzőkkel írható le, hanem a két szereplőnek a párbajban megszabott szerepkörével is. Az elbeszélés első két bekezdésének megfogalmazásai alapján az újságíró a halálraítélt, az ezredes az ítéletvégrehajtó szerepkörét kapja a kaszinóbeli uraktól. A társadalmi helyzet és az ezzel járó állandósult szerep kiegészül a konkrét helyzet megszabta konkrét szerepekkel.

az ezredes

az újságíró

a Kaszinó-tag

az éhenkórász

az ítéletvégrehajtó

a halálraítélt

Az ezredes a párbaj előtt el akarja játszani az éhenkórász szerepét, hasonlítani akar lenézett ellenfeléhez, ki akarja próbálni annak életmódját. Ennek érdekében részben játékból, részben vezeklésből felcseréli a Kaszinó-tag szerepet az éhenkórász-szereppel. A szerepcsere lassan, fokozatosan megy végbe, eleinte tudattalanul, később egyre tudatosabban.

Feladatok:

1. Keress olyan szövegrészeket, melyek az átalakulás tudatossága szempontjából eltérnek egymástól! Segítségül megadunk négy szempontot:

- ösztönös (nem tudatos) vonzódás,
- ösztönös (nem tudatos) utánzás,
- tudatos (szándékos) utánzás,
- tudatos (szándékos) azonosulás.

2. A fokozatos átalakulás során az ezredes olyan ételeket és italokat fogyaszt, amilyeneket feltételezése szerint az újságíró szokott. Egy esetben azonban ennél is többről van szó: a pohárka pálinkát a húrlapíró helyett fogyasztja el és a fiatalember el nem fogyasztott adagját is ő fizeti

ki. Ebben a jelenetben egy sor különös dolog történik. Mik ezek?

- Mi a különös a fiatalember öltözékében?
- Mi a különös a fiatalember hangjában?
- Mi a különös a fiatalembert fuvarozó kocsisban?
- Mi történik a pálinkás pohárral itt és mi történik vele később?

3. A fiatalember megjelenését követő jelenetben háromszor szerepel a „halál” szó és egyszer az ennek szinonímjaként felfogható „másvilág”. Kikkel kapcsolatban szerepelnek ezek a szavak?

4. Tekinthető-e fordulópontnak ez a jelenet? Ha igen, miért?

5. Az ezredes magatartása nem csupán az azonosulás fokában és a tudatosság mértékében változik. Ezzel párhuzamosan és ebből következően egyre jobban belejön új szerepébe, egyre távolabb kerül eredeti szerepétől, egyre jobban érzi magát az álarc mögött.

Figyeld meg, mi a különbség a hentesüzletbe és a kocsmába való betérés körülményei között! Hogyan kommentálja ezeket a mozzanatokot az elbeszélő? Milyen tendenciát mutat és mit jelez előre az eltérés?

6. Keress olyan szövegrészeket, amelyek szerint az ezredesben időről időre fel-felbukkannak társadalmi helyzetének és eredeti szerepkörének jellemzői! Mi feledtetni el vele újra és újra ezeket az „emlékképeket”? Egy helyen a váltás különösen éles: az ezredes gasztronómiai értekezését a tenger „gyümölcssei”-ről — osztrigárról, polipről, ángolnáról — egy ezek közé semmiképpen sem illő „fogás” szakítja meg. Mi ez, és mit jelez az éles váltás?

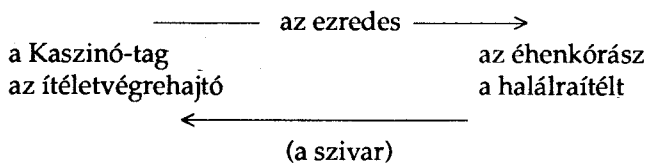
Az ezredes egyre silányabb ételekre vágyik és egyre silányabbakat is kap (*friss tepertő, pörköltmaradék, szalámicsutka*). Eközben azonban nem csökken éhsége, és egyre jobban ízlenek neki az egyre rosszabb ételek. Nemcsak látszólag, külső szokásaiban utánozza a „tintafalót”, hanem belsőleg is azonosul vele: megtanulja élvezni azokat az örömeket, ételt-italt, amelyekkel — véleménye szerint — ellenfele él. Az utánzás így a „kófic” örömeinek átélése révén válik azonosulássá: az alacsonyabb életforma által kínált élvezetek elfogadása a szerepjátékot szerepcserévé, az utánzást azonosulássá változtatja.

Feladat:

Az ezredes „elzüllésének” kezdőpontja a hentesüzletbe való betérés, a tepertő megvásárlása, végpontja pedig a szilvórium megrendelése és elfogyasztása. Hogyan érzékelteti az elbeszélő, hogy az előbbi esetben az ezredes még nem érzi magáénak az új szerepét, az utóbbiban pedig már szinte automatikusan e szerepnek megfelelően cselekszik, már-már akarata és belátása ellenére azonosul ezzel a szereppel?

2.3.2.2. Az Arabs Szürkénél lejátszódó eseménysor utolsó jelenete — még az ezredes jelenlétében — a szivarozás. Ez a jelenet minden mozzanatában különbözik az előzőektől. Az ezredes eddig azokat az ételeket-italokat fogyasztotta, amelyeket a kocsmá törzsközönsége, sőt, azokból is a maradékokat, most pedig rágyújt egy havanna szivarra. Az elbeszélő egy megjegyzése is jelzi, hogy a havanna nem illik bele az ezredes „menüjébe” („amilyen szivarra az Arabs Szürke fennállása óta nem gyűjtöttek rá ebben a helységben”). A kaszinó tagja eddig mindenben hasonlatos kívánt lenni ellenfeléhez. A szivar mintegy kijózanítja, rádöbbeníti balgaságára. Szivarozás közben már maga sem igazán érti, miért próbált meg azonosulni a tintafalóval. „Mily balga volt, hogy csak egy délutánra is el akarta felejteni rangját, társadalmi állását, baráti körét és megszokott életmódját, hogy 'leereszkedjen' egy ismeretlen emberhez, annak feltételezendő szokásaihoz, mintegy engesztelésül azért, hogy estére agyonövi — megszabadítván őt a földi élet gyötrelmeitől.” A szivar füstjével az ezredes „mintha mindent el akarna egyszerre fújni, ami ezen a délutánon történt vele”. Igyekszik meg nem történné tenni a megtörténeteket. A szerepek visszacserelésének, az átváltozás visszafordításának, a visszaváltozásnak az eszköze a havanna. Azáltal azonban, hogy korábban felcserélte a Kaszinó-tag szerepét az éhenkórász-szereppel, akarva-akaratlanul vállalta ennek összes következményét.

Az elbeszélés kiinduló állapotát elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy ez leírható a párbajrésztvevőinek szerepkörével. Az állapotváltozás ebből a szempontból a szerepcseré és az ezredes a szivarozással a kiinduló állapotot kívánná visszaállítani.

A jelenet utolsó mondata már egyértelműen utal arra, vajon sikeres volt-e ez a visszaállítási kísérlete. „A havanna valóban ízletes volt, mint az utolsó szivarhoz illik.” A cím egyik motívumának megismétlése — „utolsó szivar” — keretszerűen hat, jelezve, hogy itt a történet lényegében véget is ér (ezt egyébként az elbeszélő a következő bekezdés elején ki is mondja). A csattanószerű befejezés — az ezredes halála — már itt nyilvánvaló: az „utolsó” jelző félreérthetetlenül utal erre. Az *Utolsó szivar...* olyan átváltozás-történet tehát, amelyben az eredeti állapot visszaállítására tett kísérlet kudarcot vall. Mivel az átváltozást szerep-

cserre helyettesíti, a visszaváltozás pedig nem sikerül, az ezredesnek az új szerepet kell végigjátszania. Az új szerep pedig az éhenkórász-halálraírált szerepe.

Feladat:

Vizsgáld meg, milyen módosulásokkal érvényesül az átváltozás-modell az elbeszélésben. Töltsd ki az alábbi táblázatot!

A modell elemei	A gólyakalifa cselekményelemei	Utolsó szivar... cselekményelemei
1. indíték	kíváncsiság	
2. eszközök	por, varázsige	
3. hiba	nevetés	
4. következmény	a varázsige elfelejtése	
5. a visszaváltozás feltétele	meghajlás, varázsige	

2.3.2.3. A hátralévő szövegrész voltaképpen epilógusnak tekinthető, amelyben újra megjelenik az elbeszélés lényegesebb figuráinak és motívumainak egy része, összefoglalva az ezredes utolsó délutánjának történetét:

a klinikai szolgák	az új „perkelt”
a hullaszállító kocsisok	az erős pálinka
a fiákeres urak	a cifra szivarszalag.

Feladat:

Értelmezd ezeket a figurákat az alábbi szempontok alapján:

1. Melyik utal az ezredes „elzüllésére”?
2. Melyik utal a meg nem történtté tevés kísérletére?
3. Melyik utal az ezredes halálára?

(Egy-egy csoportba természetesen több figura is tartozhat és egy figura több csoportba is sorolható.)

Az előző pontban figurákat értelmeztünk, azt vizsgáltuk, milyen jelentést hordoznak ezek a történetben szó szerinti jelentésük mellett, illetve hogyan utalnak más figurákra vagy — azokkal összekapcsolódva — valamilyen motívumra. Könnyen belátható, hogy a példaként kiemelt figurák — az epilógus „szereplői” — nem egyformák abból a szempontból, hogy a többletjelentés hogyan kapcsolódik hozzájuk. A klinikai szolgákról és a hullaszállító kocsisokról mindenképpen a halál jut eszünk-

be: ezeknek a figuráknak szó szerinti jelentése is kapcsolódik a halál fogalmához, függetlenül attól, hogy milyen elbeszélésben szerepelnek és mi a funkciójuk. A fiákeres urakról azonban általában nem jut eszünkbe a halál. Ebben az elbeszélésben viszont igen, hiszen az újságíró fuvarozó fiákeres alakját az elbeszélő többszörösen is asszociatív kapcsolatba hozta a halállal (egy hasonlatban és egy rejtélyes, zárójeles megjegyzésben.)

A halál-fogalom és a hullaszállító kocsisok közötti asszociatív kapcsolat állandó és a figurák tevékenységéből adódik, mondhatjuk úgy is, hogy ez a kapcsolat közvetlen. A halál fogalma és a fiákeresek közötti asszociatív kapcsolat ezzel szemben alkalmi (csak erre az elbeszélésre érvényes) és közvetett, metaforikus, nem következik a szereplők tevékenységéből, foglalkozásából. Van olyan figura is az elbeszélésben, amelyik többszörösen és többféleképpen kötődik a halál-motívumhoz. Ilyen például az ezredes által elfogyasztott sör:

- a) Szó szerinti értelemben veszélyt jelent az ezredes egészségére („a szívbillentyűi miatt egy katonaoorvos eltiltotta neki a sörivást”).
- b) A sörből is a maradékot kapja az ezredes, csakúgy mint mindenből. Ez, hogy mindennek a végét, maradékát fogyasztja, már közvetettebb, asszociatív kapcsolatba hozható a halállal.
- c) A sör a klinikai szolgák itala, s így az ő közvetlen kapcsolatuk a halállal kedvenc italukra is áttevődik: a sör metaforikusan is összekapcsolódik a halál-motívummal.

Ezt a kapcsolatrendszer tovább erősíti két mozzanat; egy lényegtelennek tűnő esemény (János „elrúgta a hordót, mintha arra az életben semmi szükség nem volna”) és egy, a cselekménytől látszólag elkanyarodó meditáció a sörről („Van valami rejtély a sör körül, amely rejtélyre voltaképpen sohasem jön rá emberfia”). Az előbbi esetben természetesen arról a hordóról van szó, amelyikből az *utolsó* korsó *maradék* sört csápolták az ezredes számára. A hordó képe így az ezredes figurájához társul az olvasó tudatában, s ez elindíthat egy újabb asszociációt: a „mintha arra az életben semmi szükség nem volna” szövegrész jelentése rávetülhet az ezredesre is. Az utóbbi — kissé szokatlan — meditáció hasonló módon működésbe hozhatja az olvasó fantáziáját. A furcsa kijelentés a sörről arra készítheti, hogy folytassa a töprengést: mi minden körül van valami rejtély, amire „sohasem jön rá emberfia”. Ez a gondolatsor — sok más egyéb mellett — elvezethet az elmúlás problémájához is.

Úgy tűnik, az egész elbeszélésre általánosan jellemző, hogy a figurákhoz a *betű szerinti jelentés* mellett *metaforikus többletjelentés* kapcsolódik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szöveg minduntalan átvált a betű szerinti

szintről a metaforikusra és megfordítva, méghozzá úgy, hogy a figurák a betű szerinti szinten is összekapcsolódnak (ez adja az elbeszélés tulajdonképpeni eseménysorát) és a metaforikus szinten is. Az epilógusszerű zárórész figurái így nem csupán az elbeszélés eseménysorát idézik föl, hanem — visszautalva az eseményekre és az eseményekben részt vevő figurákra — a metaforasort is:

A zárórész figurái	Az eseménysor figurái	Metaforikus jelentés
új „perkelt”	perkeltmaradék	„elzüllés” (halál)
klinikai szolgák	sör	halál
erős pálinka	a fiatalember az eltört pohár az ezredes bódultsága	szerepcsere (halál)
cifra szivarszalag	a havanna	meg nem történtté tevés kísérlete
hullaszállítók	„utolsó szivar”	a kísérlet kudarca az ezredes halála

Feladat:

A fenti elemzésből úgy tűnik, hogy az elbeszélés szinte minden figurája, apró eseménye, motívuma valamilyen kapcsolatban van az elmúlás fogalmával. Gyűjtsd össze az ilyen figurákat (eseményeket, motívumokat) és csoportosítsd őket az alábbiak szerint:

1. személyek,
2. tárgyak,
3. ételek,
4. cselekvések,
5. kijelentések (beszéd, gondolat, írói kommentár),
6. nyelvtani eszközök,
7. stilisztikai eszközök,
8. egyéb.

A feladat megoldása után megfogalmazhatjuk, hogy a történet csattanója — az ezredes hal meg a párbajban — voltaképpen csak a *betű szerinti szinten* csattanó, bár a szivar jelzője már ezen a szinten is előreutal a befejezésre. A *metaforikus szinten* a történetnek nincsen csattanója: itt az elbeszélés folyamatában minden erre a befejezésre utal előre. A halálhír bejelentése, a hullaszállító kocsis szavai csak megerősítik azt, amit az olvasó már amúgy is tud.

2.3.3. A novella értelmezését két további feladat követi a tankönyvben. Az elsőben az elbeszélés különböző értelmezéseivel kapcsolatban kell a tanulóknak megfogalmazniuk álláspontjukat. Ez tehát a kritika kritikája. Ezután a téma másik földolgozásával, az ugyancsak Krúdytól való *A hírlapíró és a halál* című elbeszéléssel kell összevetniük az *Utolsó szivart* egyúttal értékelve, kritizálva is a két szöveget. Az első feladat a következő:

Feladat:

A Krúdy-elbeszélés három elemzéséből idézünk egy-egy részletet. Az idézetek elolvasása után emeld ki tételmondataikat, esetleg fogalmazd át őket röviden! Az így kapott tételmondatok közül válaszd ki azokat, amelyekkel nem értesz egyet és próbáld meg megcáfolni állításaikat! Ezután rendeztetek vitát az órán az értelmezésekről! (A szemelvények Kelemen Péter, Szegedy-Maszák Mihály és Baránszky Jób László írásai-ból valók.)

A két novella összevetéséhez az alábbi szempontok nyújtanak segítséget:

1. Melyik novella (elbeszélés) cselekményesebb?
2. Melyik novellát tartod izgalmasabbnak?
3. Milyen hasonlóságok és eltérések mutatkoznak
 - a) a szerkezetben,
 - b) a figurákban,
 - c) a figurák bemutatásában,
 - d) a helyszínekben,
 - e) a motívumokban?
4. Melyik elbeszélés játszódik több helyszínen?
5. Melyik elbeszélés cselekménye egységesebb?
6. Jellemző-e a metaforizálódás *A hírlapíró és a halál* c. írásra is? Ha igen, milyen mértékben? Melyek a legfontosabb metaforák ebben a szövegben?
7. Átváltozás-történetként értelmezhető-e *A hírlapíró és a halál*? Ha igen, próbáld meg megfeleltetni egyes elemeit az átváltozás-modell elemeivel!
8. Melyik elbeszélésben váratlanabb a befejezés?
9. Melyik elbeszélésben következik szervezesebben a befejezés az előzményekből?
10. Az *Utolsó szivar*ban mindkét párbajozó fél megjelenik — bár egyikük csak egy pillanatra és inkább csak sejthető, hogy ő az a bizonyos újságíró. *A hírlapíró és a halál*ban nem. Melyiket tartod jobb írói megoldásnak? Véleményedet indokold!

11. A fenti válaszok alapján készíts rövid értekezést arról, melyik elbeszélést tartod jobbnak és miért! Az ellentétes véleményeket vitassátok meg az órán!

2.3.4. *A személyiség nyomában* — mint minden problémacentrikus modul — természetesen továbbépíthető, kiegészíthető más, hasonló problémát földolgozó művekkel. A kettős én kérdésköre kapcsán beemelhető az anyagba például a téma egyik alaptörténete, Robert Louis Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című írása vagy Babits regénye, *A gólyakalifa*, az átváltozástörténetek sorába fölvehető Franz Kafka remekműve, *Az átváltozás* vagy Virginia Woolf *Orlandója*. Az inkognitó-szerepcsere motívum a „klasszikus” példák mellett kitűnően tanulmányozható Rejtő Jenőnek a korosztályhoz amúgy is közelálló és a maga nemében szintén klasszikus, kitűnő inkognitó-történeteinek (*Piszkos Fred, a kapitány, A tizennégy karátos autó* stb.). Mindez természetesen a tanulócsoporthoz érdeklődésétől és felkészültségétől függ elsősorban.

Irodalom

- ALLPORT, G. W.: A személyiség alakulása. Gondolat, 1985.
- ARATÓ LÁSZLÓ—PÁLA KÁROLY: Beavatás — Irodalom és szövegértelmezés. Megj. előtt.
- Boccacciótól Salingerig — Novellaértelmezések. Szerk. SZÁVAI JÁNOS. Tankönyvkiadó, é. n. [1987].
- CSEPELI GYÖRGY: A szociálpszichológia vázlatja. Múzsák, é. n. [1985].
- FORGAS, JOSEPH F.: A társas érintkezés pszichológiája. Gondolat, 1989.
- GOFFMAN, ERVING: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, 1981.
- HANKISS ÁGNES: Kötéltánc. Gondolat, 1987.
- KON, I. SZ.: Énünk nyomában. Kossuth, 1989.
- MÉREI FERENC: „...vett a füvektől édes illatot”. Múzsák, é. n. [1986].
- A novellaelemzés új módszerei. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Akadémiai, 1971.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: „A regény, amint írja önmagát”. Tankönyvkiadó, é. n. [1987].